

DOI: 10.31648/kpp.12061

Anna Opar

Uczelnia Państwowa im. Jana Grodka w Sanoku

ORCID: 0000-0001-9781-178X

aopar@up-sanok.edu.pl

Rozwój więziennictwa w Polsce do 1795 r.

Wstęp

Funkcjonowanie więzienia – instytucji samej w sobie skomplikowanej i wieloaspektowej – jest jednym z elementów polityki kryminalnej państwa. Zadaniem więzienia jest z jednej strony izolacja społeczna osób skazanych prawomocnym wyrokiem na karę pozbawienia wolności, a z drugiej strony – ich resocjalizacja. Zmieniające się poglądy dotyczące celu i funkcji kary pozbawienia wolności wiążą się ściśle z rozwojem więziennictwa. Początkowo celem kary był jedynie odwet, a zatem kara pełniła funkcję wyłącznie represyjną. Dopiero powstanie systemu penitencjarnego – rozumianego jako jednolity, uregulowany prawnie, planowy i obejmujący swym zasięgiem znaczne obszary sposób wykonywania kary pozbawienia wolności – miało istotny wpływ na rozwój więziennictwa i polityki penitencjarnej¹.

System penitencjarny – definicje

System penitencjarny w literaturze przedmiotu występuje zamiennie z określeniem więziennictwo. Definicje systemu penitencjarnego w istocie nie różnią się co do warstwy merytorycznej, akcentują jednak różne elementy tego systemu. Leon Rabinowicz w następujący sposób zdefiniował system penitencjarny: „(...) To całokształt, na który składają się przede wszystkim architektura więzienna i urządzenia celi, następnie organizacja wewnętrzna, stanowisko więźnia, rozkład dnia, cele przyświecające wykonywaniu kary, dążności wychowawcze, zajęcia więźnia itd.”². Według Jerzego Śliwowskiego

¹J. Kołodziej, *Geneza i funkcjonowanie systemu penitencjarnego w Polsce*, s. 669–671, <https://wspia.eu/media/ee0bbnuz/63-ko%C5%82odziej-jakub.pdf> (data dostępu: 24.10.2024).

²E. Chronowska-Sioła, *Polityka penitencjarna w Polsce – wyzwania i zagrożenia dla funkcjonariuszy i pracowników Służby Więziennej*, https://www.ukw.edu.pl/download/65736/E._Chronowska-Sio%C5%82a,_rozprawa_doktorska.pdf (data dostępu: 24.10.2024).

„przez system penitencjarny należy rozumieć całokształt przepisów i instytucji prawa penitencyjnego oraz urządzeń zakładów karnych zmierzających według określonego sposobu i metody do osiągnięcia zasadniczego celu wykonania kary pozbawienia wolności”³. Podobnie zagadnienie traktował Jerzy Warylewski, dla którego „system penitencjarny oznacza zespół dyrektyw określających zasady i sposoby wykonywania kary pozbawienia wolności z uwzględnieniem reguł organizacyjnych i środków techniczno-materialnych pozwalających te zasady i sposoby realizować”⁴. Stanisław Ziemiński nieco inaczej zdefiniował to pojęcie, określając system penitencjarny „jako całokształt określonych prawem instytucji i środków oraz zasad ich funkcjonowania i stosowania, służących osiągnięciu zadań wykonywania kary pozbawienia wolności”⁵. Według Stanisława Walczaka system penitencjarny to „ujęty w normy prawa sposób wykonania kary wraz z towarzyszącym mu i dostosowanym do jego założeń zespołem środków o charakterze techniczno-materialnym (odpowiednia architektura zakładów karnych, wydzielone pomieszczenia przeznaczone na szkolenie i urządzenia produkcyjne). System ten polega na ściśle określonych zasadach klasyfikacji więźniów, ich rozmieszczeniu w dostosowanych do niej rodzajach zakładów karnych oraz na określonych metodach i środkach postępowania z więźniami w celu osiągnięcia ich poprawy”⁶.

Historia więziennictwa w na ziemiach polskich do 1795 r.

W *Statutach* Kazimierza Jagiellończyka z 1447 r. pojawia się po raz pierwszy prawne zagrożenie karą pozbawienia wolności. Do XVII w. w prawie polskim istniało kilka form izolacji w zależności od: osoby, wobec której miała być stosowana, sposobu wykonania, konsekwencji zastosowania (hańbiąca lub niehańbiąca), miejsca wykonywania. Karę klatki, która miała charakter kary na czci, stosowano przede wszystkim w miastach. Klatkę, opatrzoną tabliczką z przyczyną sankcji, umieszczano w miejscu widocznym, najczęściej w pobliżu ratusza. Na ogół taka kara trwała jeden dzień. Za kradzież lub nieposłuszeństwo stosowano karę kłody, polegającą na tym, że ręce i nogi skazanego wkładano w pniak rozłupany na dwie części z odpowiednimi wycięciami i zamykano go klamrami. Kolejną karą był gąsior – przyrząd umożliwiający zamykanie za szyję w pozycji na czworaka. Kara ta znajdowała zastosowanie wobec plebejuszy, głównie za nieposłuszeństwo, obrazę, picie w karczmie. Wymierzano ją zwykle na trzy dni po trzy godziny dziennie. W miastach i na wsiach karą za nieposłuszeństwo i obrazę była także kuna – łańcuch, za pomocą którego zamykano skazanego za szyję lub rękę przy pręgierzu albo do drzwi kościoła. Kara określona nazwą „biskup” polegała na umieszczeniu skazanego w pozycji stojącej w wydrążonym pniu drzewa zamkniętym dwoma dragami. W dawnym prawie polskim funkcjonowała także kara aresztu domowego, stosowana w praktyce sądowej jako

³J. Śliwowski, *Prawo i polityka penitencjarna*, Warszawa 1982, s. 71.

⁴J. Warylewski, *Kara. Podstawy filozoficzne i historyczne*, Gdańsk 2007, s. 186.

⁵S. Ziemiński, *Klasyfikacja skazanych*, Warszawa 1973, s. 9.

⁶S. Walczak, *Prawo penitencjarne. Zarys systemu*, Warszawa 1972, s. 107.

forma złagodzenia kary pozbawienia wolności. Skazany, pod asystą straży żołnierskiej, przebywał w domu z zakazem jego opuszczania⁷.

Pod koniec XV w. zaczęto na szerszą skalę stosować karę wieży jako środek zbliżony do izolacji. W odróżnieniu od wcześniej wymienionych kar, nie miała ona charakteru hańbiącego i stosowano ją w odniesieniu do szlachty. Uwieszenie w wieży (dolnej lub górnej) było czasowe – od jednego dnia do sześciu tygodni, wyjątkowo do czterech lat. Karę wieży dolnej stosowano za zabójstwo i niszczenie listów królewskich. Wykonywano ją w budowanych dla tego celu podziemnych pomieszczeniach – w wieżach, sięgających w Koronie do 9 m, natomiast na Litwie nawet do 11 m głębokości. Warunki higieniczno-sanitarne odbywania kary, ze względu na wilgoć, zimno, ciemność, były uciążliwe i niejednokrotnie doprowadzały do poważnego uszczerbku na zdrowiu skazanego. Za złe przestępstwa stosowano mniej dotkliwą karę wieży górnej. W tym przypadku skazanego przetrzymywano bez specjalnych zabezpieczeń, mógł on utrzymywać służbę, przyjmować gości, przygotowywać sobie posiłki. Skazani osadzani byli pojedynczo, sami ponosili koszty utrzymania, a nadzór nad wykonaniem kary należał do starosty. Więzień wieży górnej był zatrudniany do pracy, ani też skuwany kajdanami. Skazany sam stawiał się do odbycia kary (tzw. zasięcie). Na początku jej odbywania i na końcu składał zeznanie do ksiąg sądowych w obecności woźnego sądowego i dwóch świadków ze szlachty. Kara ta nie miała charakteru wychowawczego, a zasięcie podkreślało swoistą formułę samoukarania⁸.

Kara więzienia, znana jest w Polsce od XVII w., od końca XVII w. stała się sankcją coraz częściej stosowaną. Była to kara przynosząca ujmę na honorze, stosowano ją głównie w sądownictwie miejskim i dominalnym, natomiast w prawie ziemskim nie odgrywała większej roli, a wobec szlachty stosowana była wyjątkowo. Skazanego umieszczano w więzieniu siłą, zakuwano w kajdany, gdzie pozostawał cały czas po strażą. Skazani zmuszeni byli do wykonywania ciężkich robót, zwanych przymusowymi robotami publicznymi, przy czym na roboty te skazywano jedynie przestępców rokujących nadzieją na poprawę. Roboty publiczne były rodzajem pokuty za popełniony czyn, rekompensatą za wyrządzone zło, a jednocześnie mechanizmem eksploatacji ekonomicznej i źródłem taniej siły roboczej. Roboty publiczne miały pewien aspekt wychowawczy, bowiem w społecznościach miejskich tego okresu żywa była idea walki z włóczęgostwem czy żebractwem, a co za tym idzie – z przestępczością i z patologią społeczną, co potwierdza m.in. wyrok sądu w Krakowie z XVII w., skazujący na pracę przy uprzątnięciu błota z ulic dla poprawy życia⁹.

Praca więźniów stała się więc sposobem oddziaływania na więźniów, pełniąc różne funkcje, m.in. ekonomiczną, edukacyjną, wychowawczą, zapobiegania demoralizacji skazanych, choć miała charakter represyjny, piętnujący i była wykonywana pod nadzorem.

⁷T. Kalisz, *Kara pozbawienia wolności na ziemiach polskich od XV do połowy XIX wieku*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 2020, nr 3978, z. 1–2, s. 679–680.

⁸Ibidem, s. 680–681.

⁹Ibidem, s. 682.

W połowie XVI w., z inicjatywy króla Edwarda VI, powstał w Anglii zakład więzienny przeznaczony dla włóczęgów i żebraków. Był to jednocześnie zakład karny i dom poprawy, w którym osadzonych przygotowywano do pracy i zarobkowania, zapewniało im opiekę duchową, a jednocześnie zobowiązywano do karności i dyscypliny. Pod koniec XVI w. podobne zakłady powstały w Holandii (tzw. domy amsterdamskie), które wywarły duży wpływ na rozwój zakładów karnych¹⁰.

Pierwszy „dom poprawy” na ziemiach polskich powstał w Gdańsku w 1629 r., następny w Krakowie w 1716 r., kolejne w Warszawie w 1732 r. i w 1736 r. Skazani doprowadzani byli siłą do odbycia kary, pod strażą, ale bez przykucia czy kajdan. Odbywanie kary w domu poprawy nie godziło w cześć osadzonego. Wszystkich obowiązywała konieczność wykonywania pracy wyznaczonej przez zarząd. Domy utrzymywały majstrów kształcących więźniów w różnych zawodach, tak by po odbyciu kary mogli podjąć pracę i być traktowani na równi z członkami cechów rzemieślniczych. Istotnym elementem wychowawczym była nauka religii i modlitwa.

U schyłku I Rzeczypospolitej powstały domy przymusowej pracy, będące formą realizacji kary pozbawienia wolności. Były to zakłady prywatne, do których władza dostarczała jedynie więźniów do pracy, wcześniej omawiając wszystkie związane z tym warunki. Na właścicieli spoczywała konieczność zapewnienia zakwaterowania, wyżywienia i ubrania, państwo zapewniało jedynie straż. Przykładem domu pracy przymusowej było przedsiębiorstwo Franciszka Rechana, w którym w 1792 r. przymusową pracę podjęło dwustu więźniów na okres siedmiu lat. Po upływie terminu skazanych, posiadających już stosowne kwalifikacje, jako robotników należało wypuścić, a jeżeli ktoś chciał pozostać, umawiano się z nim na stawkę wynagrodzenia za pracę¹¹.

Za pierwsze polskie więzienie uznaje się więzienie marszałkowskie w Warszawie, które powstało w 1776 r. w budynku starej prochowni, z inicjatywy i ze środków własnych Marszałka Wielkiego Koronnego Stanisława Lubomirskiego. Obejmując urząd w 1766 r., za zgodą króla, przeprowadził on reformę kary wieży dolnej, gdzie umieszczono okna, wykonano posadzkę, zainstalowano piec i ubikację obok celi dla skazanych. Węzienie marszałkowskie, administrowane na podstawie wydanej w 1767 r. Ordynacji więziennej, uważanej za pierwszy regulamin więzienny wprowadzający istotne zmiany tak w zakresie trybu odbywania kary, jak i organizacji wewnętrznej, było zakładem przeznaczonym dla sześćdziesięciu pięciu skazanych. Utrzymanie skazanych było zadaniem urzędu marszałkowskiego. Osadzonym zapewniało odpowiednie warunki higieniczne i sanitarne, opiekę religijną, możliwość odwiedzin, korespondencji, przepustek świątecznych, odzieży więziennej, wprowadzono także system segregacji skazanych i zapewniono prawo do wnoszenia zażaleń do marszałka, a opuszczający zakład otrzymywali zasiłek pieniężny. Skazani podlegali obowiązkowi pracy w obrębie zakładu lub poza nim w ramach systemu wynajmu, na podstawie umowy zawieranej przez administrację zakładu z podmiotem prywatnym lub urzędem państwowym. Obowiązki dostosowane

¹⁰ J. Karyś, *Powstanie i rozwój instytucji więziennej oraz koncepcji resocjalizacji prac w ujęciu historycznym*, „Rocznik Polsko-Ukraiński” 2018, t. XX, s. 135.

¹¹ T. Kalisz, op. cit., s. 683.

były do możliwości fizycznych – z pracy zwalniano osoby chore, a praca odbywała się pod nadzorem podoficera i żołnierzy z chorągwi marszałkowskiej, uniemożliwiających kontakt między więźniami a osobami cywilnymi. O jakość i wydajność pracy dbali strażnicy, dysponujący określonym katalogiem stosowanych kar (cielesnych) poprzez czasową izolację o chlebie i wodzie do kary chłosty. Środki wypracowane przez skazanych stanowiły własność administracji zakładu. Więzienie marszałkowskie posiadało ponadto specjalny fundusz przeznaczony na utrzymanie¹².

Z kolei w 1782 r. powstało więzienie marszałkowskie w Kamieńcu Podolskim. Karę w nim odbywali skazani na odsiadki długoterminowe i dożywotnie. Przebywało tu ok. dwustu więźniów z całego kraju. Utrzymywani byli przez państwo i wykonywali prace przy naprawie twierdzy. Warunki sanitarne i bytowe w kamienieckim więzieniu były bardzo trudne. Ponadto brak wewnętrznego dozoru, nakaz milczenia i obowiązujący system wspólnoty sprzyjały demoralizacji w tym miejscu¹³.

Rada Nieustająca, powołana w 1775 r., była pierwszym organem centralnego wpływu na więziennictwo. Przykładami podjętych przez nią działań były m.in. zlecenie sądom ograniczenia w orzekaniu kary śmierci, przyznanie dotacji na utrzymanie skazanych i remonty więzień, zwrócenie uwagi na wychowawczy aspekt kary, kierowanie skazanych na długoterminowe kary więzienia do więzienia w Kamieńcu Podolskim. Nieco później, w 1791 r., powołano Komisję Policji, której powierzono nadzór nad wykonywaniem kary pozbawienia wolności i zakładami karnymi. Rozprawa *Mysli do prospektu prawa kryminalnego* Józefa Szymanowskiego z 1792 r. zawierała oświeceniowe postulaty w zakresie reformy polskiego systemu penitencjarnego. Autor podkreślał znaczenie funkcji poprawczej i wychowawczej kary, postulował oddzielenie zakładów karnych i aresztów śledczych, poddanie skazanych właściwej klasyfikacji, uzależnienie miejsca odbywania kary pozbawienia wolności od rodzaju przestępstwa, płci, kondycji fizycznej oraz wprowadzenie podziału więzień na zakłady karne z pracą przymusową i zakłady w których karą miało być tylko pozbawienie wolności¹⁴.

III rozbiór Polski i upadek Rzeczypospolitej przerwał rozpoczętą w epoce oświecenia kodyfikację przepisów karnych i tworzenie polskiego systemu penitencjarnego.

Zakończenie

Prawo polskie w analizowanym czasie w zakresie kary pozbawienia wolności przywidywało różne formy izolacji, w zależności od podmiotu, wobec którego kara miała być wykonana, sposobu jej wykonania, konsekwencji zastosowania. Nie istniał wówczas państwowy system wykonywania kary pozbawienia wolności, która traktowana była zarówno jako sankcja cywilno-prawna, jak i kryminalna. Reformy stanisławowskie były pierwszą próbą państwowego oddziaływania na więziennictwo.

¹²Ibidem, s. 683–685.

¹³Ibidem, s. 684.

¹⁴Ibidem, s. 866.

BIBLIOGRAFIA

Literatura

- Kalisz T., *Kara pozbawienia wolności na ziemiach polskich od XV do połowy XIX wieku*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 2020, nr 3978, z. 1–2.
- Karyś J., *Powstanie i rozwój instytucji więziennej oraz koncepcji resocjalizacji pracą w ujęciu historycznym*, „Rocznik Polsko-Ukraiński” 2018, t. XX.
- Śliwowski J., *Prawo i polityka penitencjarna*, Warszawa 1982.
- Walczak S., *Prawo penitencjarne. Zarys systemu*, Warszawa 1972.
- Warylewski J., *Kara. Podstawy filozoficzne i historyczne*, Gdańsk 2007.
- Ziemiński S., *Klasyfikacja skazanych*, Warszawa 1973.

Źródła internetowe

- Chronowska-Sioła E., *Polityka penitencjarna w Polsce – wyzwania i zagrożenia dla funkcjonariuszy i pracowników Służby Więziennej*, https://www.ukw.edu.pl/download/65736/E._Chronowska-Sio%C5%82a,_rozprawa_doktorska.pdf.
- Kołodziej J., *Geneza i funkcjonowanie systemu penitencjarnego w Polsce*, <https://wspia.eu/media/ee0bbnuz/63-ko%C5%82odziej-jakub.pdf>.

The development of the prison system in Poland until 1795

Summary

The operation of prisons, a complex and multifaceted institution in itself, is one element of the state's criminal policy. Their mission is, on the one hand, to socially isolate individuals sentenced to imprisonment by a final judgment, and on the other, to resocialize them. Changing views on the purpose and function of imprisonment are closely linked to the development of the prison system. Initially, the purpose of punishment was solely retaliation, thus serving a purely repressive function. It was only the emergence of the penitentiary system, understood as a uniform, legally regulated, planned method of executing imprisonment across large areas, that had a significant impact on the development of prison systems and penitentiary policy.

Keywords: penitentiary system, prison history